

ЛЕКСИКАЛЫҚ ЭНАНТИОСЕМИЯ КОНТРАСТ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ТІЛДІК АСПЕКТИСІ

Түйіндеме

Энантиосемияны контраст категориясы тұрғысынан қарастыру оның пайда болу себептерін, осы тілдегі лексемалардың қазіргі тілдегі қалыптасу және қызмет ету процестерін тереңірек анықтауға мүмкіндік береді. Категориялау - адамның ақыл -ой қабілетінің негізгі әрекеттерінің бірі; ол қоршаған әлемнің ұғымдарын, құбылыстары мен объектілерін жіктеуге және ажыратуға, әлем туралы түсініктерді реттеуге, алған білімдерін жүйелеуге көмектеседі. Қарама-қайшылықтың логикалық-концептуалды категориясы әмбебап болып табылады және әр тілдің жүйесінде де, тіларалық өзара әрекеттесу деңгейінде де көрінеді. Ол тұрақты нақты параметрлер бойынша сөздердің кең кластарын сипаттайды. Қазіргі тіл білімінде «энантиосемия» ұғымын түсіндіруге қатысты пікірталастар жалғасуда. Зерттеушілер энантиосемияның полисемантикалық феномен және антонимияның бір түрі ретінде көрінетіні туралы негіздемелер келтіреді. **Тірек сөздер:** энантиосемия, контраст, категория, лексема, тіл, антонимия, омонимия.

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMA-
LARI DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CILT 4 / SAYI 4 / EKİM
2021

Sorumlu Yazar Corresponding Author

Айсұлу НУРТАЕВА
Сүйер ЕКЕР
Қазақ ұлттық қыздар
педагогикалық
университетінің
докторанты, [ai-
kosh_72@mail.ru](mailto:ai-kosh_72@mail.ru)
Башак университеті,
профессор

Gönderim Tarihi
Received
21.10.2021

Kabul Tarihi
Accepted
28.10.2021

Atf
НУРТАЕВА, Айсұлу,
ЕКЕР, Сүйер
(2021). “Лексикалық
Энантиосемия
Контраст
Категориясының
Тілдік Аспектісі”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (4/4), 87-96.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

LEXICAL ENANTIOSEMIA LANGUAGE ASPECT OF THE CONTRAST CATEGORY

Abstract

Consideration of enantiosema in terms of the category of contradictions allows us to better understand the causes of its occurrence, the processes of formation and functioning of lexemes in the modern language. Categorization is one of the main activities of the human mind; it helps to classify and differentiate concepts, phenomena and objects of the surrounding world, to regulate perceptions of the world, to systematize the acquired knowledge. The logical-conceptual category of contradictions is universal and is reflected both in the system of each language and at the level of interlingual interaction. It describes a wide class of words with constant specific parameters. In modern linguistics, discussions continue regarding the interpretation of the concept of «enantiosema». The researchers provide justifications for the fact that enantiosema manifests itself as a polysemantic phenomenon and as a type of antonym.

Keywords: enantiosema, contrast, category, lexeme, language, antonymia, homonymy.

Кіріспе

Энантисемия-бұл қызықты, күрделі және даулы құбылыс, ол лингвистикалық ғылымды зерттеу объектісі болып келеді. Алайда, энантисемияның тілдік табиғаты туралы мәселе әлі күнге дейін біржақты шешілмей келеді, қолданылатын терминология реттелмеген, энантисемикалық тілдік бірліктерді аударуға байланысты жұмыстар жоқ. Қолданыстағы лингвистикалық әдебиеттерде энантисемияның жеке қасиеттері ғана талданады, негізінен басқа мәселелерді (антонимия, полисемия, омонимия) қарастыруға байланысты. Сонымен қатар, лексикалық энантисемия мәселелерін зерттеуге баса назар аударылады, тілдің фразеологиялық бірліктері лингвист ғалымдардың көзқарасына енбейді. Бұл зерттеулердің көпшілігі жүйелі емес. Лексикалық бірліктердің энантисемиясын әр түрлі жағдайларда - тіл мен сөйлеуде жан - жақты зерттеу қажеттілігі осы мақаланың өзектілігін тудырды.

«Энантисемия» термині грек тілінен алынған *en* – «ішінде», *anti* «қарсы» *seta* «белгі» яғни «бір уақытта екі қарама-қарсы мағынаны білдіретін сөз» (Щерцль, 15).

Энантисемия ұғымы ХІХ ғасырдың 80-ші жылдары пайда болды. Оны алғаш рет орыс лингвисті В.И.Щерцль қолданған.

В.И. Щерцль энантисемия құбылысы тілдің ежелгі дәуірлеріне негізделген деп тұжырымдайды. Бұрынғы дәуірлердің көптеген лингвистері мен философтары бір лексемада қарама-қарсы мағыналардың қатар өмір сүру құбылысын атап өтті.

И.Н.Гореловтың айтуынша, «энантисемия бұл антонимия мен омонимияның өзара әрекеттесуінің төтенше жағдайларының бірі, және бұл тұрғыда ол бір форманы екі қарама-қарсы құбылысқа жатқызу қажеттілігі немесе мүмкіндігі ретінде пайда болады» (Горелов, 96).

Біз бұл мақаламызда энантисемияны қарама - қайшылық категориясы тұрғысынан қарастыру оның пайда болу себептерін, осы тілдегі лексемалардың қазіргі тілдегі қалыптасу және қызмет ету процестерін тереңірек анықтауға мүмкіндік береді. Категориялау - адамның ақыл - ой қабілетінің негізгі әрекеттерінің бірі; ол қоршаған әлемнің ұғымдарын, құбылыстары мен объектілерін жіктеуге және ажыратуға, әлем туралы түсініктерді реттеуге, алған білімдерін жүйелеуге көмектеседі (Кубрякова, 43-47).

Категориялау процесі салыстыру, сәйкестендіру, ұқсастық пен айырмашылықты анықтау, мәнді анықтау сияқты ақыл-ой операцияларына негізделген объектілер мен құбылыстардың сипаттамалары, жіктеу критерийлерін қалыптастыру. Осы әрекеттердің барлығын жасай отырып, адам тілдік құралдарға жүгінеді. Олар өз кезегінде әртүрлі санаттарға жатады. Тілдік жүйе, кез келген басқа жүйелер сияқты, бірқатар категориялар мен парадигмалардың берік тұтастықтығына негізделген (Кубрякова, 45).

Қарама-қайшылықтың логикалық-концептуалды категориясы әмбебап болып табылады және әр тілдің жүйесінде де, тілаларлық өзара әрекеттесу деңгейінде де көрінеді. Ол тұрақты нақты параметрлер бойынша

сөздердің кең кластарын сипаттайды. Лексикалық деңгейде контраст категориясының белгілері бар: А) интегралдық (жіктеу) және б) дифференциалды (модификациялау) (Никитин, 53-64). Интегралдық қасиеттердің негізі ұғымдар немесе қасиеттер (қасиеттер) болып табылады. Дифференциалдық белгілердің негізі-мәндерге қарсы тұру, белгілерге (қасиеттерге) қарама-қайшылық. Төменде қарастырылған лексикалық энантиосемияның нақты жағдайларында бұл белгілердің екеуі де бірнеше нұсқада көрінеді, оларды келесі мысалдардан көруге болады: 1) сапаның болуы – оның қарама – қайшылығына дейін трансформация (айқын антонимия); 2) сапаның болуы – сапаның модификациясы (бірінші мәннен кету) немесе сапаны градуирлеу; 3) сапаның болуы – трансформация/модификация-жаңа сапаның пайда болуы (Новиков, 79-87).

Қазіргі тіл білімінде «энантиосемия» ұғымын түсіндіруге қатысты пікірталастар жалғасуда. Зерттеушілер энантиосемияның полисемантикалық феномен және антонимияның бір түрі ретінде көрінетіні туралы негіздемелер келтіреді. В. В. Виноградов энантиосемияны қарама-қарсы мәндерді ажырататын белгілердің қарама-қайшылығына байланысты омонимияның алуан түріне жатқызады (Виноградов, 302-303). М. В. Никитин «энантиосемияны антонимдер мен конверсияларды қамтитын оппозициялар класына жатқызу заңды» деп санайды (Никитин, 96). Көптеген энантиолексемалардың негізі екі полярлы немесе кез-келген критерий бойынша қарама-қарсы оппозиция екенін ескере отырып энантиосемияны антонимияның ерекше түрі деп санауға негіз бар, атап айтқанда – «*ауызша антонимия*».

Көптеген зерттеушілер энантиосемия диалектілерге, жаргондарға, сленгтерге көбірек тән деп санайды. Алайда, тілдің лексикалық жүйесін талдау қазіргі заманғы әдеби еуропалық тілдердің бейтарап, ресми, тіпті терминологиялық сөздіктің ішкі жүйесінде энантиосемия кеңінен таралған деп айтуға мүмкіндік береді. Алайда, тілдің негізгі лексикасына енген энантиолексемалардың этимологиялық зерттеулері олардың шығу көздері

диалектизмдер, жаргон лексикасы, жаргонизмдер, сөйлеу стилінің сөздері деп айтуға негіз береді. Мұны қазіргі батыс еуропа тілдерінің (неміс, роман), Шығыс Еуропа тілдерінің (славян), түркі және басқалардың энантиолексемаларының мысалдары растайды.

Энантиосемия көптеген тілдердің лексикалық ішкі жүйесінің сирек кездесетін құбылысы емес, бұл оның маңызды сипаттамалары мен жұмыс істеу ерекшеліктерін ескерместен үстірт қарауға мүмкіндік бермейді, бұл шет тілдерін оқыту курсында оқу мен түсінуді, тыңдауды, сөйлеуді және аударуды үйрену кезінде өте маңызды.

Еуропалық тілдердегі энантиолексемалар өте жиі кездесетін құбылыс. Ағылшын және орыс тілдерінің лексикалық бірліктерінің әр түрлі контексте жұмыс істеуін зерттеу кезінде біз жалпы лексемалар тек ауызша ғана емес, сонымен қатар бейтарап және ресми ресми лексика қабаттары энантиосемияның сипаттамаларына ие деген қорытындыға келеміз. Қарама-қарсы мағыналары бар ағылшын лексемаларының бірнеше мысалын қарастырайық.

Pretend сөзінде келесі мағыналар бекітілген: 1. *pretend*; 2. *imagine, dream about the desired*; 3. *pretend, afford* (Кубрякова, 43-47) 1. алдау, ынталандыру, көріну; 2. елестету, қалаған нәрсені армандау; 3. үміткер, өзіне мүмкіндік беру. Мұндай лексикалық және семантикалық нұсқалардың мағыналық таралуы болымсыздан бейтарапқа дейінгі лексемалар *pretend*-тен алынған түбір лексемаларында байқалады: 1. *pretence, deception*; 2. *representation, imagination*; 3. *claim, requirement* -1. алдау, көз бояушылық; 2. ұсыну, елестету; 3. талап ету, талап

Sovereignty – егемендік-1. үстемдік, біреуге билік жүргізу; 2. егемендік, біреуден тәуелсіз болу.

Sense- 1. ақыл, ес, 2. Сезім

Ағылшын тіліндегі лексемалардың үйлесімділік деңгейіндегі контекстік энантиосемия *fast, pretty, flat*: *Fast friend-fast enemy*: болмағыр дос-ама жау; *pretty girl –pretty money*: әдемі қыз – әдемі (яғни айтарлықтай) ақша; *flat heels – flat joke –flat taste*: төмен каблук – жалпақ әзіл – дәмсіз, жаңа дәм (Longman Dictionary of English Idioms, 387 б.). Бұл мысалдарда бірдей сын есім жақын лексикалық

ортаның әсерінен тікелей немесе бейнелі мағынаны тусіндіреді, ал бейнелі мағына көбінесе теріс бағалауды білдіреді.

Л. А. Булаховский энантиосемия аясында екі қарама-қарсы мәнді бейтараптандыру және үшіншінің пайда болу процесін атап өтті (Никитин, б.78). *Violent* және *fluent* таңбалауыштары осы құбылыстың бейнесі бола алады.

Violent-те келесі мәндер бар: 1. қарқынды, күшті, ыстық; 2. ашулы, ашулы, зорлық-зомбылық; 3. жалған, бұрмаланған, қате (Кубрякова, 43-47). Эмоционалды экспрессивті мағыналарды (оң және теріс) бейтараптандыру процесі стилистикалық бейтарап, бірақ теріс фактілік мағынаны білдіретін лексикалық бірлікке әкеледі. *Fluent* лексеманың келесі мағыналары бар: 1. тегіс; жылдам (сөйлеу туралы); 2. салтанатты (сөйлеу туралы); 3. бос, мағынасыз. Бейтараптандыру процесі оң және теріс мағынаның қарсылығынан «бос, толтырылмаған, мағынасыз» сапасын білдіретін ұғымға айналды.

Компоненттердің мағыналарын бейтараптандырумен және жаңа мағынаның пайда болуымен энантиосемияны көмекші сөздерде – предлогтарда байқалуы мүмкін. Ұсынылған комбинацияларда морфемалардың қарама-қарсы мағынасы болуы мүмкін: *in + and + out = in – and – out; in + side + out = inside – out; to + and + fro = to – and – fro; with + out = without*. Мағыналық қарсылық әсері лексика бірлігіндегі морфологиялық өзгерістерге негізделуі мүмкін. Префикстер мен жұрнақтар энантиолексемаларды құруда маңызды рөл атқарады.

Тіпті М.В.Ломоносов префикстің сөзге қарама -қарсы мағына беру қабілетін атап өтті.

Аффиксацияға негізделген лексикалық энантиосемия қарым -қатынас процесінде сөздің бір мағынасының өзектілігі қарым -қатынастың нақты шарттарымен, сөйлеушінің әңгіме тақырыбына қатынасымен және коммуникативті әрекетке ілесетін басқа да ерекшеліктер анықталатын жағдайларда байқалады (ирония, сарказм, прагматикалық мотивация).

Әр түрлі аффикстермен сәйкес келетін орыс және ағылшын сын есімдері осы таңдаудың мысалы бола алады:

1. а) баға жетпес сыйлық (өте қымбат)- «priceless present / help / words» және б) баға жетпес нәрсе (құндылығы жоқ); баға жетпес сатып алу – өте арзан) – «priceless dress».

Ағылшын тілінде әр түрлі жұрнақтары бар бір түбір сын есімдер бар, оларда айқын энантисемиялық сипаттамалар синтагматикалық қатынастар деңгейінде көрінеді: *құрметті* - *қымбатты*; *қызметкер* - *жұмыс беруші*; *белсенділік* - *белсендіру*; *жауапты* - *жауапкершілікті*; *сүйіспеншілік* - *әсер ету*.

Әр түрлі жұрнақтары бар бір түбір сын есімдердің функционалды үйлесімділігі сөзжасамдық морфемалардың энантисемиялық мүмкіндігін көрсетеді. Қарама - қайшылықтар категориясының факторы ретінде энантисемия феномені тек тілшілік антонимия шеңберінде бір тіл деңгейінде ғана емес. Тілралық энантисемияның мысалдары бар, олар қабылдаушы тілде «түпнұсқа» тілінен алынған кейбір сөздер қарама -қарсы мағынаға ие болып, шоғырланған. Латын түбірі бар халықаралық лексемалар осы тұрғыдан жиі кездеседі. Орыс тіліне француз тілінен енген және (немесе) латын түбіріне негізделген ағылшын тілінің ұқсас лексемаларының бірнеше мысалын қарастырайық.

1. *Execution*-1) орындау, орындау (бұйрық, міндеттер);
2) жарамдылық, тиімділік; 3) қирату, босату; 4) орындау.

2. *Courage*-батылдық, батырлық.

3. *Affair*-іс, іс; роман, байланыс.

4. *Brave*-батыр, батыл.

5. *Virtual*-1) Нақты, тиімді; 2) мүмкін; 3) қиял.

Виртуалды – 1) көрінетін, елестетілген, мүмкін, қиял;
2) физикалық болмысы жоқ (Кубрякова, 45).

Диакроникалық аспект бойынша энантисемияның мысалдары әр түрлі лексикалық топтарды, теріс мағыналардың жиі актуализациясын, мәдени және тарихи факторлардың ішкі қарама -қарсы семантиканың қалыптасуына әсерін көрсетеді.

Энантисемия құбылысын зерттеушілер бұл тілдің сөйлеу аспектілері, оның ішінде диалектілер деп санайды, коллоквиалды сөйлеу, сленг, жаргон-энантиолексемалардың пайда болуының негізгі топырағы.

Интонацияның өзгеруі (таңдану, ұнату, антипатия), ирония (мазақ ету, сарказм, кемсіту), бағалаудың ашық көрінісі (мақұлдау, қабылдамау) ауызекі сөйлеудегі модификациялық факторлар болуы мүмкін. В. С. Ротенберг «сезімдік-бейнелі ойлау бір контексте тікелей қарама-қарсы бірнеше мағынаны біріктіру мүмкіндігін білдіреді. Ақпараттың логикалық мәлідемесі энтропияның төмендеуіне ықпал етеді, ал әлемді бейнелі түсіну оның өсуіне ықпал етеді» (Ротенберг, 154).

Сонымен, жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, лексикалық энантиосемия әртүрлі топтардың тілдерінде өте кең таралған құбылыс деген тұжырым жасалады. Бұл тек лингвистикалық факторлармен ғана емес, сонымен бірге ойлаудың логикалық және тұжырымдамалық аспектілерімен, философиялық категориялармен, адам психикасының көріністерімен, эмоционалды көзқараспен және бағалаумен байланысты. Мәдени-тарихи жағдайлар тілде энантиолексемалардың пайда болуы мен бекітілуінде маңызды рөл атқарады.

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, лингвистикалық процестер де, әлеуметтік-психологиялық, прагматикалық, этикалық, мәдени және тарихи факторларды қоса алғанда, лингвистикалық факторлар да энантиосемияның көзі бола алады деп айтуға болады. Лексикалық энантиосемияның ықтимал себептері мыналар: 1) адамның ойлау қабілеттілігінің дуализмі мен жалпы білім заңының шеңберінде біртұтас бүтінді қарама -қарсылыққа бөлу және олардың арасындағы байланысты ашу мүмкіндігі; 2) тілдік белгінің асимметриясы; 3) жеке морфемалардың таралуы; 4) туыстас және туыстас емес тілдерден лексикалық бірліктерді алу. Полисемия, омонимия, антонимия және конверсия белгілерінің бірігуі энантиосемияны қарама -қайшылық категориясының айқын көрінісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Қарама -қайшылықтар категориясын білдіретін қарама -қарсылықтар екіжақты нұсқалардың саны, қарама -қарсы сипаттамалардың сапасы мен деңгейі бойынша алуан түрлі

екендігі дәлелденді. Лексикалық энантисемияның спецификалық ерекшеліктері, оның пайда болу және қызмет ету ерекшеліктері, бірізділігі мен заңдылығы бұл құбылысты жалпы тілдік әмбебап ретінде қарастыруға негіз береді.

Әдебиеттер

- Longman Dictionary of English Idioms. Harlow (1979). – L.: Longman Group, Ltd., 387 б.
- ВИНОГРАДОВ В. В (1975) омонимия және онымен байланысты құбылыстар туралы // Виноградов В. В. таңдалған жұмыстар: орыс грамматикасы бойынша зерттеулер. М.: Ғылым, 302-303 б.
- ГОРЕЛОВ, И. Н. (1987). Сөйлеу белсенділігі теориясының сұрақтары. Жасанды интеллектің психоллингвистикалық негізі.
- КУБРЯКОВА, Е. С. (1992). Қазіргі ғылымдағы білімді ұсыну мәселесі және осы мәселелерді шешудегі лингвистиканың рөлі // білімді ұсынудың тілі мен құрылымы: ғылыми-аналитикалық шолулар жинағы 45-49 б.
- КУБРЯКОВА, Е. С. (1996). Категориялау // танымдық терминдердің қысқаша сөздігі / М.: Филол. фак. ММУ, 43-47 б.
- НИКИТИН, М. В. (1988). Лингвистикалық теория негіздері. М.: Жоғары Мектеп, 168 б.
- НИКИТИН, М. В. (2004). Тұжырымдамалар туралы толық тезистер // когнитивті лингвистика мәселелері. № 1. 53-64 б.
- НОВИКОВ, Л. А. (1966). Логикалық оппозиция мен лексикалық антонимия // Мектептегі орыс тілі. № 4. 79-87 б.
- РОТЕНБЕРГ, В. С. (1980). Сөз бен сурет: контекст мәселелері // Философия сұрақтары. № 4. 152-155 б.
- Таллин: Вальгус, 196 б.
- ШЕРЦЛЬ, В. И. (1973). Қарама-қарсы мағыналы сөздер туралы (немесе энантисемия деп аталатын) // Оқырман орыс тіл білімінің тарихы бойынша / ред. Ф.П.Филина. М.: Жоғары. шк., 15-16 б.

